

Dorota Plucińska

Wyższa Szkoła Informatyki i Ekonomii TWP w Olsztynie

ADAM CHĘTNIK, JÓZEF PSARSKI - DWIE WIZJE FORMOWANIA TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ I LOKALNEJ NA KURPIACH

Streszczenie: Adam Chętnik – regionalista i etnograf oraz Józef Psarski – lekarz i społecznik są współczesnymi bohaterami Kurpiowszczyzny, którzy dla niej ofiarowali lata pracy, wysiłku i cały dorobek materialny, zostawiając po sobie liczne dokonania oraz pamięć następnych pokoleń. Psarski, mimo że przyjechał do nieznanego mu Kurpiowszczyzny, traktował ją jak miejsce zdomowione, a sam czuł się tutaj zakorzeniony, Chętnik tutaj się urodził, był więc jednym z Kurpiów, wrosniętym w lokalność, którą pragnął docenić i dowartościować. Ich działalność miała charakter prekursorski. Psarski antycypował kierunki rozwoju oświaty: społecznej odpowiedzialności za edukację (kształcenie zawodowe zgodnie ze specyfiką i potrzebami regionu oraz zapewnianie młodzieży odpowiedniej opieki medycznej i socjalnej), konieczność wychowywania młodych ludzi w duchu szacunku i tolerancji, uświadamiania im ich roli społecznej w najbliższej i dużej ojczyźnie. Chętnik nowatorsko wykorzystywał regionalistyczne badania nad folklorem do promowania tożsamości lokalnej Kurpiów. Jego praca badawcza odnosiła się do przeszłości, by na jej bazie odkrywać relacje w teraźniejszości. Taka działalność wyprzedzała idee regionalizmu o kilkadziesiąt lat. Na podstawie bogatego dzieła życia pozostawionego przez Chętnika oraz dorobku Psarskiego widać wyraźnie dwudziestowieczne dylematy inteligenta na rozdrożu kultur, człowieka poszukującego samorealizacji w społeczeństwie, świadomego humanisty w jak najszerszym rozumieniu tego słowa, sytuującego się w przestrzeni kulturowej prowincji (z dala od centrum – Warszawy) oraz pogranicza (Mazur).

Słowa kluczowe: Adam Chętnik, Józef Psarski, regionalizm, lokalizm, tożsamość narodowa, tożsamość lokalna, Kurpie

Tak samo obok siebie

Zestawienie dwóch postaci – Adama Chętnika z Nowogrodu, znanego etnografa i regionalisty (jak z uznaniem podkreśla Stanisław Pajka – cytowanego nawet w encyklopediach¹) oraz Józefa Psarskiego, nieznanego szerzej lekarza z Ostrołęki (jego nazwisko nie jest umiejscowione w tradycyjnych encyklopediach, jedynie w Wikipedii) wymaga stosownego wprowadzenia, zwłaszcza że owa komparacja będzie wynikiem spostrzeżeń kulturowych i antropologicznych. Obu bohaterów tego dyskursu łączy bowiem nie tylko to samo miejsce działalności: z dala od centrum, na pograniczu z emancypującymi się narodowo Mazurami, zapóźnione i niejako

¹ S. Pajka, *Adam Chętnik*, <http://www.zwiazekkurpiow.pl/portrety.php> [dostęp: 28.05.2012].

ukryte w puszczy – Kurpie, ale także szereg innych analogii, odróżnia zaś nieco inna koncepcja formowania tożsamości na Kurpiowszczyźnie, zwłaszcza w latach międzywojennych. Zarówno Adam Chętnik, jak i Józef Psarski – patrząc głównie na ich działalność z perspektywy minionego czasu – są *sui generis* współczesnymi bohaterami Kurpiowszczyzny, którzy dla niej ofiarowali lata pracy, wysiłku i cały dorobek materialny, zostawiając po sobie liczne dokonania oraz pamięć następnych pokoleń. Z punktu widzenia korzyści dla regionu – szeroko pojmowanych – obaj działacze byli nieocenieni.

Józef Psarski (1868–1953), pochodzący z guberni piotrkowskiej, od 1897 roku (z pewnymi przerwami na pobyt w carskich więzieniach) pracował na Kurpiach głównie jako lekarz. Oprócz wykonywania obowiązków lekarskich, które zdaje się przytłaczała wielość innych prac, zajmował się prawie każdą sferą społeczną i gospodarczą Kurpiowszczyzny. Angażował się w rozwój szkolnictwa (był w komitetach założycielskich progimnazjum męskiego – obecnego Liceum Ogólnokształcącego nr 1, żeńskiej Szkoły Rękodzielniczej oraz Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej w Ostrołęce; uczył w szkołach higieny), gospodarki (zakładał warsztaty tkackie, kursy wyplatania koszyków, organizował kasy zapomogowo-pożyczkowe), kultury (wspierał prace towarzystw kulturalnych, otwierał biblioteki), sportu (był propagatorem aktywności fizycznej młodych ludzi) oraz harcerstwa. Uczestniczył w niemal każdym ważniejszym wydarzeniu w Ostrołęce i okolicy.

Młodszy od niego Adam Chętnik (1885–1967) jako Kurp z urodzenia całą aktywność skoncentrował na pracy społecznej: zaangażował się w krzewienie oświaty (prowadził tajne nauczanie w pobliskich wioskach, przeciwstawiając się obowiązkowej nauce w szkole rosyjskiej) i kultury na wsi (propagował przez działalność pisarską nowy model funkcjonowania młodzieży wiejskiej). Najwięcej energii poświęcił, co wielokrotnie było już tematem refleksji naukowych², badaniu kultury kurpiowskiej, której zagospodarowaniu, opracowywaniu i utrwalaniu służyło stworzone za pieniądze żony i własne Muzeum Wsi Kurpiowskiej (skansen) w miejscowości Nowogród, odległej od Ostrołęki o 30 kilometrów. Pozostawił w spuściźnie ponad 100 rozmaitych prac (wylicza się, że jest to nawet ponad 900 pozycji bibliograficznych), w większości traktujących o Kurpiach. Biografowie podają też szerokie zainteresowania społeczne Chętnika: jego pracę jako członka kapeli, nauczyciela, z drugiej strony zaś obowiązki posła na Sejm I kadencji, a także badacza uzyskującego kolejne stopnie naukowe oraz publikujące imponujące prace.

Obaj działacze Kurpiowszczyzny żyli latami obok siebie, każdy osobno realizując jakże potrzebne dla tego regionu społeczne cele, a czasami współpracowali ze sobą (np. w Kole Oświaty Ludowej). Sądzę, że w dużej mierze ich aktywność była ukierunkowana na podobne efekty, mimo iż drogi działania w konsekwencji różniły się.

² Zob. m.in.: H. Syska, *Adam Chętnik. Działacz, pisarz, badacz Kurpiowszczyzny*, Warszawa 1969.

Ideale narodowe

Kurpiowszczyzna (z obecną stolicą Ostrołęką) po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku była regionem wyraźnie zapóźnionym w stosunku do centralnych prowincji³, aczkolwiek ze względów strategicznych – wymiany nielegalnej prasy z ziemiami Warmii i Mazur – dość istotna, dlatego pewnego rodzaju priorytetem stało się propagowanie programu narodowego na Kurpiach. Ulegli mu zarówno Józef Psarski, jak i Adam Chętnik, widząc w tym wsparcie dla krzewienia wśród społeczności kurpiowskiej idei świadomości narodowej, tożsamości lokalnej, rozwijanie edukacji i przez powyższe działania podnoszenie poziomu cywilizacyjnego regionu.

Do głównych celów programu narodowego promowanego przez Ligę Narodową, realizowanych z sukcesem przez obu działaczy, należały: „a) oświecenie się w rzeczach Ojczyzny dotyczących, przez czytanie książek i pism prawdziwie polskich, b) pomaganie innym w nabywaniu oświaty przez urządzanie nauki czytania i pisania, zakładanie bibliotek książek legalnych, rozpowszechnianie książek i pism pożytecznych itp., c) branie udziału w życiu publicznym, korzystanie z wszelkich praw obywatelskich i walka o zdobycie nowych, [...] popieranie wszelkich usiłowań zmierzających do popierania ogólnego dobrobytu, [...] g) przechowywanie pożytecznych i pięknych obyczajów i zwyczajów narodowych”⁴. Ideologia narodowa, będąca w końcu XIX i początku XX wieku niezmiernie pożyteczna oraz ważna dla kształtowania oblicza przyszłej Polski, stała się punktem wyjścia dla Adama Chętnika, który jednak dość szybko, bo już około 1910 roku, pod wpływem jednego z czołowych działaczy ruchu ludowego, Mieczysława Brzezińskiego⁵, porzucił ją na rzecz bezpartyjnej działalności w Kole Oświaty Ludowej. Jego patriotyzm, jak pisze Adam Dobroński, „nie bez wpływu Mieczysława Brzezińskiego nabral cech ponadpartyjnych”⁶. Natomiast życiem zawodowym i osobistym Psarskiego pro-

³ Opóźnienia obejmowały wszystkie sfery życia regionu. Obecna stolica Kurpiowszczyzny, Ostrołęka, była jednym z najbardziej zniszczonych przez wojnę miast średniej wielkości w Polsce (zabudowania zniszczone w 39%, centrum miasta w 75%), podobnie sytuacja wyglądała w powiecie. Brak tu było zasobów naturalnych, nieurodzajne gleby nie gwarantowały rozwoju rolnictwa. Znacznym zapóźnieniem w stosunku do przyległych powiatów cechowało się też szkolnictwo. Mimo wysiłku niwelacji tych zapóźnień Ostrołęki (reformy agrarnej, odbudowy ze zniszczeń) nadal miasto i powiat pod względem rozwoju gospodarczego i społecznego pozostawały w tyle (np. w 1931 roku powiat ostrołęcki miał najniższy wskaźnik zatrudnienia w oświacie, szkolnictwie, kulturze oraz służbie zdrowia w porównaniu z Łomżą, Ostrowią Mazowiecką i całym województwem białostockim): J. Gołota, *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Ostrołęka 2000, s. 163. Zob. więcej: całość.

⁴ S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887-1907)*, Londyn 1964, s. 353.

⁵ Zob.: M. Pokropek, *Adam Chętnik - życie i prace (1885-1967)*, [w:] *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*, [red.] M. Drozd-Piasecka, Łomża - Marianowo - Nowogród 1984, s. 116-118.

⁶ A. Dobroński, *Adam Chętnik - Kurp i Polak*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak*, [red.] Cz. Brodzicki, Łomża 1987, s. 40.

gram narodowy zawładnął w pełni, a początki działalności również dotyczą Koła Oświaty Ludowej (za co został aresztowany w 1898 roku). Późniejsza działalność doktora dowodzi trwałości przyjętych przezeń ideałów narodowych oraz ogromnej konsekwencji w ich realizacji. Barbara Kalinowska określa go mianem „inteligenta podejmującego misję na cywilizacyjnie zapóźnionej prowincji”⁷, sytuując jego postawę z lat młodości (i późniejszych) w ramach ruchu narodowego⁸. Chętnik nie musiał przyjeżdżać na prowincję, ponieważ sam był jej synem, garnącym się do podnoszenia jej poziomu, a Kurpie dla niego zawsze stanowiły antropologiczne centrum – miejsce urodzenia, kraj lat dziecińczych i lokalną ojczyznę – jedyną przestrzeń do egzystencji.

Jednak, moim zdaniem, nie ulega wątpliwości, że zarówno Psarski, jak i Chętnik służyli dla dobra innych oraz dla ratowania i rozwoju regionalnej kultury poświęcając się nie ze względów ideowych, lecz dlatego, że sami byli już w pełni świadomymi, światłymi obywatelami, a tylko tacy mogli kształtować innych, wpływać na ich poglądy, uczyć lokalnego patriotyzmu i rzeczywistego umiłowania ojczyzny. Wychodząc z ideowo tożsamyh punktów widzenia, pracowali właściwie analogicznie, choć różniła ich odmienna perspektywa antropologiczna, która, według mnie, zdeterminowała inny charakter pracy. Psarski – przybysz (obcy), mimo że przyjechał do nieznanego mu Kurpiowszczyzny, to traktował ją jak miejsce zadomowione, a sam czuł się tutaj zakorzeniony, Chętnik zaś – tutaj się urodził, był więc jednym z Kurpiów (swoim, tutejszym), „od zawsze” wrośniętym w lokalność, którą pragnął docenić i dowartościować, jak pisze Marian Pokropek, „Był chłopem – Kurpiem – Polakiem o poczuciu stanowej i regionalnej godności, a jednocześnie o wyjątkowo wrażliwym patriotyzmie”⁹.

⁷ B. Kalinowska, *Doktor Józef Psarski jako działacz narodowy i społeczny (do 1918 roku)*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868-1953)*, przygotowała do druku J. Nowicka, Ostrołęka 2004, s. 14.

⁸ Zob. tamże, s. 17 i n. Takie poglądy, charakterystyczne zresztą dla Ligi Narodowej, determinowały pracę Psarskiego. Stanisław Kozicki pisze: „Prowincja polska w zaborze rosyjskim była pod koniec wieku zeszłego niesłychanie zaniedbana; kto mógł, uciekał, miasta i miasteczka były pozbawione wszelkiego życia społecznego. Wówczas to zjawili się na prowincji młodzi lekarze, adwokaci itd., którzy przeważnie przeszli przez Związek Młodzieży Polskiej, należeli do Ligi lub wyrosli pod jej wpływem, pragnęli swe ideały narodowe i społeczne wcielać w życie. Byli to przeważnie rówieśnicy lub nieco młodsi towarzysze Popławskiego, Balickiego i Dmowskiego. Gdy ci trzej zakładali pisma, pisali książki i broszury, tworzyli ideologię i program ruchu demokratyczno-narodowego, inni członkowie organizacji kierowali jej działalnością w Warszawie, inni jeszcze osiedlili się po miastach i miasteczkach i tam szerzyli jej ducha i pracowali w myśl jej programu i wskazań. Do tych ostatnich należeli: dr Leon Rutkowski w Płońsku, dr Antoni Troczewski w Kutnie, dr Jan Harusewicz w Ostrowi Mazowieckiej, dr Zbigniew Paderewski w Zagłębiu Dąbrowskim, a później dr Józef Psarski w Ostrołęce”: S. Kozicki, dz. cyt., s. 382–383.

⁹ M. Pokropek, *Adam Chętnik – życie i praca*, dz. cyt., s. 109. Analogiczne cechy postawy Chętnika podkreśla też Leszek Czyż: „patriotyzm i poczucie tożsamości narodowej oraz umiłowanie szeroko pojętej kultury kurpiowskiej”: L. Czyż, *W 30-tą rocznicę śmierci Adama Chętnika – refleksje i wspomnienia*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1997, nr 11, s. 6.

Kulturowe stereotypy

Często sytuuje się wielkich ludzi w stereotypowych kontekstach. Tak też czynią badacze spuścizny Chętnika, a także biografii Psarskiego. Niesie to konotacje formowania legendy tych postaci na bazie mitu romantycznego i/lub pozytywistycznego. Najprostsza i ograniczająca wymowa tego mitu w społecznym obiegu wiąże go z dwoma przeciwstawnymi kręgami semantycznymi: walką i pracą, co tylko w niewielkim zakresie odzwierciedla „postawę romantyczną” i „postawę pozytywistyczną”. Romantyk to wszakże indywidualista, samotnik, buntownik, nieakceptujący rzeczywistości i niepotrafiący się w niej odnaleźć, wyalienowany ze społeczeństwa, osoba, której trudno zidentyfikować racjonalną motywację do podejmowania aktywności. Romantyzm jako postawa ma charakter egzystencjalny, odnosi się do pewnej filozofii życia, stanowi o jego esencji, a nie o emblematy. Pozytywista to człowiek realnie, choć optymistycznie patrzący na świat, aby uczynić z niego, dzięki zbiorowemu wysiłkowi cywilizacyjnemu, ekonomicznemu i umysłowemu, przestrzeń społecznie zorganizowaną. Apologeta pozytywizmu nie tyle więc promuje pracę samą w sobie, ile jej pragmatyczne zwieńczenie – rozwój gospodarczy, który powinien być podstawą dla rozwoju społecznego i kulturalnego.

Adamowi Chętnikowi przypisuje się romantyczną motywację działalności (trudno tu jednak badaczom o precyzyjne określenie zawartości semantycznej tegoż pojęcia), mówi się też o nim dosyć często równocześnie jako o „romantyku i pozytywście” bądź określa go tylko „pozytywistą”, ponieważ, jak sądzi Franciszek Piaścik, „Cechowało go bogactwo inicjatyw i pomysłowości, nie zawsze oparte na przesłankach racjonalistycznych. Mierzył zwykle «siły na zamiary», nie «zamiar według sił»¹⁰, co powinno implikować „pokaźną dozę romantyzmu”, przykładami zaś owej romantycznej postawy byłyby zorganizowane dwie manifestacje¹¹. Marek Niewiadomski (i inni) nazywają go również „Kurpiem z duszą romantyka”. Druga żona, Jadwiga Chętnik, określiła go „romantykiem wielkiego trudu życiowego”¹². Tak szeroko traktowany mit romantyczny, który identyfikowano by z każdą formą buntu czy przeciwstawienia, w istocie nie tylko upraszcza to pojęcie, ale też umniejsza działania samego Chętnika. W planowej, zorganizowanej, konsekwentnej działalności tego regionalisty, współpracującego z wieloma ludźmi, obdarzonego przez nich zaufaniem w formie mandatu posła, nie widać egzystencjalnej postawy romantyka, który w ekstremalnej sytuacji myślałby nawet o samobójstwie.

Natomiast kontekst pozytywistyczny, traktowany obiegowo w podobnie uproszczony sposób jako formę zaangażowania w pracę organiczną i u podstaw, można rzeczywiście dostrzec w początkowej fazie działalności Adam Chętnika. Jednak

¹⁰ F. Piaścik, *Adam Chętnik - na tle współczesnego mu środowiska społecznego*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak*, dz. cyt., s. 93.

¹¹ Tamże, s. 93-94.

¹² *Podziękowanie Jadwigi Chętnik*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak*, dz. cyt., s. 157.

postawa pozytywistyczna to nie tylko kult pracy, ale również pewien paradygmat myślowy: przekonanie, że działania na rzecz społeczeństwa przyniosą zamierzony skutek, praca jest wartością społeczną, a rozwój ekonomiczny wykładnią postępu intelektualnego społeczeństwa. To pozytywistyczne tło (organicystyczne) dla działalności autora „Chaty kurpiowskiej” wydaje się zbyt ograniczające. Chętnik bowiem pracował najpierw z myślą o krzewieniu oświaty i kultury na wsi, a następnie pragnął budować tożsamość Kurpiów poprzez samopoznanie, służące w konsekwencji afirmatywnej znajomości własnej kultury i tradycji.

Psarskiego zestawia się głównie z literackim paradygmatem lekarza – doktorem Judymem¹³. W 1968 roku Dionizy Maliszewski w „Trybunie Mazowieckiej” artykułem „Dr Józef Psarski – ostrołęcki Judym” rozpoczął cykl nawiązań do tegoż motywu podczas wspomnień o doktorze. Niczym *leit motive* wykorzystał go Stanisław Pajka, tytułując swój tekst analogicznie „Ostrołęcki Judym”¹⁴. Również ten sam zwrot stosuje Janusz Gołota, opatrując nim jeden z podtytułów szkicu o Psarskim¹⁵. Podobnie powtarzają inni autorzy: Witold Popiołek określa go ponownie „ostrołęckim Judymem”¹⁶, Czesław Parzych stwierdza, iż „Pamięć o nim – ostrołęckim Judymie – wciąż jest żywa”¹⁷, Sławomir Mierzejewski podkreśla zaś w jednym z wypowiedzianych przez siebie sądów: „To był doktor Judym tamtych ostrołęckich czasów”¹⁸. Ten sam schemat wartościowania doktora powieli też Tadeusz Olszewski w swojej wizji metafizycznej opieki patrona nad szkołą (obecnie Zespołem Szkół Zawodowych nr 1 w Ostrołęce): „duch tego ostrołęckiego Judyma przez wszystkie lata czuwał nad «jego szkołą»”¹⁹.

Psarskiego postrzega się także jako postać zawieszoną między romantyzmem a pozytywizmem. Rozważa to Stanisław Pajka: „Doktor był dzieckiem epoki pozytywizmu, toteż z pewnością w dużym stopniu na jego drogę życia mogły wpłynąć hasła «pracy organicznej». Ale czy całkowicie uległ pozytywizmowi? Chyba nie... Przecież konspirował, był więc w jakimś sensie i romantykiem”²⁰. Janusz Gołota

¹³ Tytuł „Ostrołęcki Judym” nosi choćby opracowanie bibliograficzne dotyczące działalności doktora Psarskiego. Zob.: *Ostrołęcki Judym dr Józef Psarski*, [red.] S. Malinowska, Warszawa 2010. Polemikę z takim stereotypowym ujęciem przedstawiłam w artykule *Spoleczna potrzeba autorytetu w edukacji. O Józefie Psarskim – lekarzu, założycielu szkół, nauczycielu, harcerzu*, „Artes Liberales. Zeszyty Naukowe Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztora”, 2011, nr 1–2 (11–12), s. 65–82.

¹⁴ Zob.: S. Pajka, *Ostrołęcki Judym*, „Zielony Sztandar” 1982, nr 26, s. 11a.

¹⁵ J. Gołota, *Życie i działalność Józefa Psarskiego w okresie międzywojennym*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868–1953)*, dz. cyt., s. 47.

¹⁶ W. Popiołek, *Wspomnienie o doktorze Psarskim*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868–1953*, [wyb., wstęp] S. Pajka, Ostrołęka 1982, s. 13.

¹⁷ Cz. Parzych, *Józef Psarski (maszynopis)*, [w:] *Cmentarz parafialny w Ostrołęce*, Ostrołęka 1997, s. 231; powtarza też ten stereotyp w szkicu: *Ostrołęcki Judym*, „Kurpie” 2003, nr 5, s. 16–19.

¹⁸ S. Mierzejewski, *Wspomnienia*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868–1953)*, dz. cyt., s. 92.

¹⁹ T. Olszewski, *Doktor Józef Psarski jako patron Zespołu Szkół Zawodowych nr 1 w Ostrołęce*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868–1953)*, dz. cyt., s. 83.

²⁰ S. Pajka, *Refleksje o doktorze*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868–1953*, dz. cyt., s. 2.

określa Psarskiego „pozytywistycznym neoromantykiem”²¹. Te wartościujące etykiety nie odzwierciedlają rzeczywistej postawy doktora z Ostrołęki, a jedynie wskazują złożoność i różnorodność jego motywacji w pracy i efektów działalności.

W obu wypadkach na inicjalny moment aktywności miały wpływ bez wątpienia XIX-wieczne ideologie, lecz nie stanowiły one konstanty w licznych pracach obu działaczy. O ile w wypadku Psarskiego można mówić o oddziaływaniu idei pozytywistycznych na jego postawę życiową, o tyle w odniesieniu do Chętnika tenże wpływ jest raczej tylko powierzchowny (lub częściowy), ponieważ postawę badacza Kurpiowszczyzny bardziej zdeterminowało tutejsze pochodzenie i trudna sytuacja materialna w domu rodzinnym niż, jakkolwiek by było, w niepodległej Polsce ideologia minionego pozytywizmu. Jednak takie osadzanie ludzi o szerokich horyzontach w ciasnych ramach polskiego stereotypu Polaka, skazanego na wieczny wybór między postawą pozytywistyczną a romantyczną (skompromitowaną już w pozytywistycznej powieści Bolesława Prusa „Lalka”), umniejsza rzeczywistą rangę zarówno ostrołęckiego lekarza, jak i regionalisty z Nowogrodu. Wyznacznikami wielokierunkowej pracy Psarskiego i Chętnika nie były wszakże tylko ideały Świętochowskiego, Chmielowskiego czy Orzeszkowej. Obaj należeli do pokolenia krytyków niezbyt udanej pozytywistycznej ekonomiczno-społecznej ofensywy (*nota bene* tego samego co doktor Judym), dlatego działalność ich generacji przybrała inną formułę, wykorzystującą konstruktywne doświadczenia poprzedników. Ideowych powinowactw zatem, jak sądzę, należałoby poszukiwać w programach ugrupowań politycznych końca XIX wieku, które wywarły wpływ i na Psarskiego, i na Chętnika, zwłaszcza programu narodowego, chrześcijańskiego, a także ludowego.

Moim zdaniem, na podstawie bogatego dzieła życia pozostawionego przez Chętnika oraz dorobku Psarskiego (jego pisana spuścizna jest bardzo skromna, obejmuje zaledwie kilka tekstów), widać wyraźnie dwudziestowieczne dylematy inteligenta na rozdrożu kultur, człowieka poszukującego (wprawdzie nie w takim kształcie, jak proponuje współczesna antropologia) samorealizacji w społeczeństwie, świadomego humanisty w jak najszerszym rozumieniu tego słowa (według Barbary Kosmowskiej-Ceranowicz Chętnik to „humanista-przyrodnik”²²), który swe życie i pracę poświęca człowiekowi i ludzkości. Uważam, że wymienione wyżej fantazmaty kulturowe („romantyk”, „pozytywista”) i literackie („doktor Judym”), nie odzwierciedlają rzeczywistych dokonań oraz nic nie wnoszą do merytoryki badawczej. Trzeba też pamiętać, że ów inteligent sytuuje się przestrzeni kulturowej prowincji (z dala od centrum – Warszawy) oraz pogranicza (katolickie Kurpie stanowiły w dwudziestoleciu XX wieku pogranicze dla protestanckich Mazur oraz

²¹ J. Gołota, *Życie i działalność Józefa Psarskiego w okresie międzywojennym*, dz. cyt., s. 50.

²² Zob.: B. Kosmowska-Ceranowicz, *Adam Chętnik - muzealnik i badacz bursztynu*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak*, dz. cyt., s. 102-106.

realnie zamykały granice państwa z Prusami²³), dlatego motywacja i pragmatyka jego działalności musi przybierać bardziej skomplikowany charakter.

Pragmatyka działalności

Chętnika i Psarskiego bardzo zbliża podobna w wielu momentach pragmatyka działalności. Mimo odmiennego wykształcenia – Chętnik był etnografem, a Psarski – lekarzem – jakby bezwiednie odbywali tę samą drogę w służbie innym i Kurpiowszczyźnie (choć z pewnością w ówczesnych latach wiele regionów może poszczycić się działaczami o podobnym zakresie i profilu aktywności, jak na przykład na sąsiedzkich Mazurach starszy od nich obu Michał Kajka czy mniej więcej równoletki Adama Chętnika – Karol Małek).

I tak Józef Psarski po przyjeździe do Ostrołęki od razu zaangażował się w działalność oświatową i kulturalną: zajmował się razem z żoną tajnym nauczaniem, we własnym mieszkaniu utworzył bibliotekę. Adam Chętnik już w młodości, sam, nie mając jeszcze świetnego wykształcenia, również prowadził w okolicznych wsiach tajne nauczanie oraz zorganizował własną bibliotekę. Obaj już od młodości lubili muzykę: Psarski był założycielem Towarzystwa „Lutnia”, a Chętnik wykazywał się sporymi zdolnościami w grze na instrumentach: w młodości grywał na weselach, a podczas prowadzenia swojego muzeum grał w kapeli ludowej. Obaj interesowali się aktywnością fizyczną: Psarski zainicjował założenie Towarzystwa Wioślarskiego oraz znalazł się w zarządzie powołanego w Ostrołęce w 1927 roku Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Chętnik zaś był na kursie w tymże towarzystwie, głównie pisał teksty publicystyczne promujące kulturę fizyczną wśród młodzieży wiejskiej²⁴, popularyzując takie dziedziny sportu, jak pływanie i inne sporty wodne, sporty walki i obrony, sporty zimowe, kolarstwo.

Obaj działali w Towarzystwie Macierzy Szkolnej oraz w Towarzystwie Oświaty Ludowej. Jednak tu już ujawniają się różnice w nakierowaniu działalności oświatowej: Chętnik koncentrował się na rozwoju oświaty pozaszkolnej²⁵, Psarski natomiast wszelkimi sposobami dążył do powstania w Ostrołęce szkolnictwa oficjalnego – ogólnokształcącego i zawodowego.

²³ To sąsiedztwo znacząco wpłynęło na zakres prac obu działaczy: angażowali się w krzewienie idei narodowych, wspomagali wydawanie nielegalnych na Warmii i Mazurach pism. Adam Chętnik, analogicznie jak w przypadku Kurpiowszczyzny, gromadził też pamiątki mazurskiej tradycji i folkloru. Zob.: A. Chętnik, *Mazurskim szlakiem. Opisy, obrazki, opowieści, gadki z pogranicza*, Warszawa 1939.

²⁴ Zob.: H. Laskiewicz, *Adam Chętnik o kulturze fizycznej wsi polskiej*, [w:] *Adam Chętnik – Kurp i Polak*, dz. cyt., s. 116–140.

²⁵ Zob.: na ten temat: H. Maćkowiak, *Adam Chętnik – propagator oświaty pozaszkolnej*, [w:] *Adam Chętnik – Kurp i Polak*, dz. cyt., s. 110–113.

Należy podkreślić, że obaj z ogromnym oddaniem angażowali się w działalność na rzecz młodego pokolenia. Adam Chętnik zwłaszcza w początkowej fazie swojej społecznej aktywności pragnął rozwijać ruch junacki²⁶ – szerzyć oświatę, kulturę oraz idee patriotyzmu wśród młodzieży wiejskiej. Wydawał w tym celu od 1912 roku z przerwami przez 12 lat pismo „Drużyna” oraz tematyczne publikacje (brozury i podręczniki) kreujące działalność młodych, co Maria Mioduchowska określa mianem „wielkiego dzieła, na miarę swojej epoki”²⁷. W broszurze „Młodzież wiejska i jej organizacja” w 1916 roku podkreślał: „Drużyny junackie powinny dostarczać swej ojczyźnie ludzi prawych, dzielnych i uczciwych, ludzi, którzy by dbali o honor swój i o honor Polski”²⁸. Kształtowanie tożsamości młodych ludzi (postawy, charakteru, systemu wartości) było dla Chętnika nadrzędne, ponieważ pragnął wykształcić „Polaków-patriotów”²⁹. Aby wszechstronnie formować tożsamościową postawę młodych ludzi, badacz Kurpiowszczyzny sam pisał utwory sceniczne przeznaczone dla teatrów amatorskich³⁰.

Podobnie doktor Psarski, który właściwie od początku pracy na Kurpiowszczyźnie nie tylko leczył, ale też angażował się w narodową i kulturalną edukację młodzieży. Dokonywał tego będąc przez długie lata harcerzem³¹ (pierwszą drużynę utworzył w Szkole Rzemieślniczo-Przemysłowej), był harcmistrzem, prezentował harcerzy przy różnych okazjach w mieście (za tę działalność otrzymał Krzyż Związku Harcerstwa Polskiego, który szczególnie ceniał). Pozytywnie inspirował też uczniów Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej i dorosłych do współtworzenia kultury oraz aktywnego w niej uczestnictwa, np. w ramach towarzystwa muzycznego „Lutnia” oraz działalności szkolnego zespołu teatralnego. Testament ostrołęckiego doktora, odnoszący się do dalszego, przyszłego funkcjonowania szkoły, zawiera uniwersalne przesłanie, które nieprzypadkowo zamykają słowa, brzmiące niczym ponadczasowa maksyma: „młodzież powinna otrzymywać nie tylko naukę, ale również i kulturę w najszerszym tego słowa znaczeniu”³².

²⁶ Zob.: M. Mioduchowska, *Wkład Adama Chętnika w tworzenie i rozwój ruchu młodzieży wiejskiej w Polsce (Związek Młodzieży Wiejskiej, junactwo)*, [w:] Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej, dz. cyt., s. 172–193. Warto tu dodać, co podkreśla Marian Pokropek, że Chętnikowi obce były „hasła walki partyjnej i ideologicznej, i kiedy zauważył, że już w odrodzonej Polsce zaczęły one przeważać w ruchu ludowym i robotniczym oraz w organizacjach młodzieżowych, z działalności tej wycofał się”: M. Pokropek, *Adam Chętnik – życie i praca*, dz. cyt., s. 121–122.

²⁷ M. Mioduchowska, dz. cyt., s. 193.

²⁸ A. Chętnik, *Młodzież wiejska i jej organizacja*, Warszawa 1916, s. 11.

²⁹ Zob.: A. Chętnik, *Jak się lud budził. Przyczynek do dziejów naszej oświaty narodowej. Wspomnienia z lat 1904–1906*, Warszawa 1918.

³⁰ A.M. Latos, *Propozycje repertuarowe Adama Chętnika dla młodzieżowych teatrów amatorskich*, [w:] Adam Chętnik – Kurp i Polak, dz. cyt., s. 114–115.

³¹ Więcej na temat pracy doktora Psarskiego w harcerstwie zob.: Józef Psarski, *Człowiek, doktor, instruktor*, [oprac.] M. Bednarczyk, Ostrołęka 1990 (maszynopis).

³² Testament dra Psarskiego.

Obaj też w pewnym sensie równolegle zachęcali do budowania tożsamości przez poznawanie swojego kraju: Chętnik propagował krajoznawstwo (pisał artykuły do pisma „Ziemia”, tworzył młodzieżowe koła krajoznawcze w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, opracowywał szlaki turystyczne Kurpiowszczyzny oraz organizował wycieczki dla młodzieży kurpiowskiej³³), a Psarski organizował wycieczki po kraju z młodzieżą szkolną oraz wędrowki z harcerzami.

Również obaj byli nauczycielami: Adam Chętnik z wykształcenia, poza tym pracował krótko jako nauczyciel gimnastyki, odnajdując inną niż dydaktyka wiodącą ideę życia (nie widział siebie w roli nauczyciela), Józef Psarski zaś, bez dyplomu nauczycielskiego, lecz z zamiłowania uczył higieny młodzież w „swojej” szkole³⁴ i gdyby nie odsunięcie go od szkoły po drugiej wojnie światowej, zapewne pracowałby w niej aż do śmierci.

Obaj działacze aktywnie uczestniczyli, choć w nieco innym wymiarze, w działalności na rzecz przyłączenia do Polski Warmii i Mazur, obaj też zaangażowali się w plebiscyt. Psarski i Chętnik zajmowali się kolportażem nielegalnej prasy (pisma „Polak”) przez zieloną granicę – z Olsztyna przez Myszyniec i Ostrołękę, za co lekarz z Ostrołęki został aresztowany. Chętnik, aby wzmocnić akcję plebiscytową, wydawał od 1919 roku (z przerwami do 1923) czasopisma „Gość Pograniczny” i „Gość Puszczański”³⁵.

Obu wielkich społeczników zbliża również analogiczny epizod więzienny: Chętnik był kilkakrotnie przetrzymywany w areszcie w Łomży za wczesną działalność oświatową i patriotyczną (w 1906 roku łącznie spędził w nim trzy miesiące), Psarski zaś najpierw był zesłany do Kazania w czasie studiów za pracę w nielegalnym Kole Oświaty Ludowej³⁶, w 1898 roku ponownie za tę samą działalność, za czynny udział w rewolucji 1905 roku został znów zesłany do Rosji, kolejny raz trafił za wschodnią granicę wraz z ewakuacją mieszkańców Ostrołęki w 1915 roku.

Te biograficzne zbieżności dowodzą, że Adam Chętnik i Józef Psarski pokazali życiem, czym jest kluczowa wartość ludzkiej egzystencji – świadomość identyfikacji ze społecznością i miejscem, w którym się mieszka, oraz potrzeba prawdziwego, głębokiego przywiązania do najbliższej okolicy.

³³ Zob.: H. Laskiewicz, dz. cyt., s. 136–141.

³⁴ Były dyrektor ówczesnej Szkoły Zawodowej Ostrołęce, Jan Obojski, wspominając doktora Psarskiego, podkreśla, iż od 1951 roku mimo próśb doktor nie mógł w szkole prowadzić, nawet bezpłatnie, lekcji higieny, ponieważ nie otrzymał na to zgody władz państwowych: J. Obojski, *Wspomnienie o doktorze Psarskim*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868–1953*, dz. cyt., s. 10.

³⁵ Zob.: M. Nowotka, *Pogranicze kurpiowsko-mazurskie w pracach i działalności Adama Chętnika*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1993, nr 7, s. 52–56.

³⁶ Koło Oświaty Ludowej, jak podaje Barbara Kalinowska, wydawało i kolportowało popularne książki, gazety i broszury, organizowało tajne nauczanie. Zob.: B. Kalinowska, dz. cyt., s. 17–26.

Tożsamość lokalna i narodowa

Świadkowie życia doktora Psarskiego mieli świadomość, że jego działalność zmierza w określonym celu – wychowania patriotycznego młodych ludzi i całej społeczności kurpiowskiej. Dostrzegła to Irena Kulaszyńska, wspominając pracę Psarskiego w harcerstwie: „On nadawał ton patriotycznego wychowania młodzieży w naszym mieście. Pod jego «dowództwem» harcerstwo po prostu «grzmiało», miało rangę prężnej organizacji młodzieżowej, pałającej miłością do Ojczyzny. [...] Wychowywał patriotycznie nie tylko młodzież, ale i dorosłe społeczeństwo Ostrołęki»³⁷. Doktor z Ostrołęki uważał, że „Tylko na ludziach mających charakter i piękny charakter może się Polska opierać i liczyć na nich w razie potrzeby. Ludzi bez charakteru można przyrównać do liści opadłych z drzewa, wiatr je roznosi, gdzie zawieje, czasem aż do zdrady Polski»³⁸, jak pisał w rozprawce o charakterze medycznym „Człowiek i alkohol”. Wyraźnie integrował tu wszelkie sfery życia człowieka, które determinują jego osobowość, co z kolei wpływa na świadomość jednostkową, społeczną, a także narodową.

O wartości edukacji jako determinanta rozwoju społeczno-gospodarczego oraz formowania świadomości narodowej Psarski był przekonany w ciągu wielu lat własnej wyteżonej pracy dla innych. Jak słusznie dostrzegł Stanisław Pajka, Psarski uważał, że „poprzez edukację można nie tylko oświecać lud kurpiowski, ale jednocześnie wydzwignąć go z biedy»³⁹. Dlatego zakładał szkoły, otworzył bursę, nauczał, lecz również, co może wydać się niespotykane i niezrozumiałe, przekazał testamentem najbliższej mu emocjonalnie placówce, Szkole Zawodowej w Ostrołęce, cały swój skromny majątek, aby następne pokolenia wykorzystały go, jak zapisał w testamencie: „na powiększenie gmachu szkolnego szkoły mechanicznej [...], na zakup pomocy naukowych, to znaczy obrabiarek i urządzeń potrzebnych do prowadzenia średnich szkół zawodowych [...], na urządzenie burs dla uczennic i uczniów tych szkół i w miarę możliwości na stypendia dla bardzo zdolnych”. Jak widać, doktor skoncentrował całą swoją uwagę na rozwoju szkolnictwa, nie zapomniał o żadnej z dziedzin kreowania oświaty w mieście i regionie (pomocach naukowych stymulujących rozkwit szkoły, o rozwoju internatu, wspieraniu zdolnych uczniów). Dlatego w testamencie wyraźnie wskazał potomnym zakres wykorzystania jego dorobku: „Najkategoryczniej sprzeciwiam się i zabraniam, aby budynki szkolne i całe urządzenia wraz z obrabiarkami stanowiącymi moją własność mogły być sprzedane lub przeznaczone na inny cel niż na szkołę zawodową średnią”. Widać tu wyraźnie

³⁷ I. Kulaszyńska, *Wspomnienie o doktorze Psarskim*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868-1953*, dz. cyt., s. 8.

³⁸ J. Psarski, *Człowiek i alkohol*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868-1953)*, dz. cyt., s. 115.

³⁹ S. Pajka, *Nasz doktor*, „Tygodnik Ostrołęcki” 1984, nr 32, s. 18. Aby podnieść stan edukacji społeczeństwa powiatu i miasta, Józef Psarski prowadził zajęcia na działającym w Ostrołęce Uniwersytecie Ludowym (w latach 1927-1933), gdzie uczyli się rolnicy z okolicznych wsi. Wspierał też finansowo wiele kształcących się osób prywatnych.

ukierunkowaną pracę dla przyszłych pokoleń oraz wiarę w ciągłość dzieła, które rozpoczął, jak się okazało z dzisiejszej perspektywy – wizjonersko słuszne.

Rozpoczynając praktykę w Myszyńcu, a następnie przez lata kontynuując ją w Ostrołęce, pojmował właściwy sens pracy lokalnej. Dostrzegał konieczność dbałości o rozwój regionu, wiedział bowiem, że to przyniesie w przyszłości korzyści całemu krajowi. Sam doktor nie tylko więc ofiarnie wykonywał swoje obowiązki jako lekarz oraz animator życia społeczno-gospodarczego i kulturalnego, ale też jako zakorzeniony w Kurpiowszczyźnie – drugiej „małej ojczyźnie” – przywiązany do niej obywatel. Jego to bowiem wartością i hasłem życiowym było, według relacji wychowanka – harcerza Mirosława Bednarczyka, „Miejsce zamieszkania traktować jak ojczyznę, najdroższą matkę”⁴⁰.

Doktor Psarski dla Ostrołęki i powiatu zrobił tyle, ile żaden chyba rodowity mieszkaniec⁴¹, jak uważa wielu badaczy jego spuścizny. Zdaniem Heleny Rudnickiej, „Kurpiowszczyzna winna być wdzięczna losowi, iż taki człowiek – jak Doktor Józef Psarski – ukochał ten lud, jego folklor, że mimo przeciwności przeróżnych i przeszkód wracał tu zawsze i bez reszty się temu regionowi poświęcał”⁴². Psarski bowiem, jak informował w przemówieniu na Kongresie Kupiectwa i Rzemiosła w Ostrołęce w 1936 roku, za podstawę swej pracy w regionie przyjął kształtowanie świadomości narodowej i lokalnej⁴³. Jak mówił „Naród [...] musi stanowić nierozdzielną całość społeczną duchowo spojona, gotową do wspólnej pracy dla wspólnych celów, jak na przykład do utrzymania niepodległości państwa, do zabezpieczenia wszystkim obywatelom rozwoju materialnego i duchowego, bezpieczeństwa itp.”⁴⁴. Widział potrzebę uświadamiania Polaków, głównie młodych, o pojmowaniu obywatelskich obowiązków jako działania wspólnotowego, czego najlepszym przykładem – również dawanym przezeń osobiście – było harcerstwo. Zdaniem Psarskiego, zwłaszcza w dotychczas nierozwiniętych regionach, takich jak Kurpiowszczyzna,

⁴⁰ Józef Psarski. *Człowiek, doktor, instruktor*, oprac. M. Bednarczyk, Ostrołęka 1990 (maszynopis), s. 12.

⁴¹ Janusz Gołota daje wyraz swego zaskoczenia i zadziwienia pisząc: „Przy opracowywaniu biografii Psarskiego fascynuje mnie samo zestawienie faktów, jak jeden człowiek w prowincjonalnej Ostrołęce mógł tak wiele dokonać”. J. Gołota, *Życie i działalność Józefa Psarskiego w okresie międzywojennym*, dz. cyt., s. 49.

⁴² H. Rudnicka, *Wspomnienia*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868–1953*, wyboru dokonał S. Pajka, Ostrołęka 1982.

⁴³ Według Barbary Kalinowskiej „Dla Psarskiego, tak jak dla wielu prowincjonalnych inteligentów schyłku XIX i początków XX wieku, istotną sferą poszukiwania wartości stała się tradycja lokalna. Mieli świadomość wagi tej tradycji. Na liście szeregu inicjatyw podejmowanych z dziedziny regionalizmu możemy umieścić działalność Ostrołęckiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, które powstało przed pierwszą wojną światową. Wśród jego grona nie mogło zabraknąć doktora Psarskiego. Towarzystwo powołało do życia muzeum puszczańskie. Psarski miał w tym swój udział, ofiarowując do zbiorów «pamiętki naszej przeszłości»”: B. Kalinowska, dz. cyt., s. 27.

⁴⁴ J. Psarski, *Przemówienie na kongresie kupiectwa i rzemiosła w Ostrołęce w dniu 21 czerwca 1936 r.*, „Jednodniówka” sierpień 1936 r., s. 11.

sytuowały się nieodkryte dotąd i niezagospodarowane siły narodu, dlatego przede wszystkim należało się skoncentrować na tym, co bliskie, lokalne.

Szczególnym zadaniem w realizacji dalekosiężnych celów – rozwoju ekonomicznego, podwyższania poziomu oświaty, promowania kultury – było wykształcenie właściwej postawy społecznej wobec spraw narodowych. Psarski podkreślał wagę świadomości narodowej i lokalnej, scalającej ludzi we wspólnym działaniu w określonym kierunku. W wyżej wymienionym przemówieniu stwierdzał: „Społeczność, aby być narodem, musi mieć świadomość swojej odrębności od innych narodów”, a następnie dodawał: „Bo społeczność, aby być narodem, musi być związana z przeszłością i teraźniejszością, ale i również z przyszłością; musi być związana nierozzerwalnymi więzami również z przyszłością, aby zapewnić pokoleniom, które przyjdą dopiero, możliwość istnienia, rozwoju materialnego i duchowego i ciągłego dążenia do doskonałości”⁴⁵. Psarski zatem, podejmując tyle różnorodnych działań dla Kurpiowszczyzny, przede wszystkim pragnął wykształcić tożsamość narodową Kurpiów na bazie przynależności regionalnej z myślą o następnych pokoleniach, gdyż uważał, że: „Jednostki w naród wiąże solidarność nie chwilowa, lecz wieczna; mijają pokolenia, ale naród, ale cele i dążenia są ciągle te same”⁴⁶.

Droga życiowa Adama Chętnika była w dużej mierze analogiczna do losów starszego Józefa Psarskiego, jednak zbieżności kumulują się głównie we wczesnym okresie działalności badacza Kurpiowszczyzny. Kluczowym obszarem jego aktywności stało się badanie i opisanie kultury Kurpi, co dla tego regionu było nowością, która go niejako odkrywała dla szerszego oglądu. Badacz podjął się uratowania od zapomnienia kultury i folkloru kurpiowskiego, a także dzięki naukowej analizie i materialnemu opracowaniu w formie muzeum – jego pozytywnej aksjologizacji. Publicystyka Chętnika z okresu przed odzyskaniem niepodległości powoli przemieniła się w pasję skrupulatnego ocalania i opracowywania dorobku materialnego i duchowego Kurpiowszczyzny. Wielość i różnorodność tematyki prac dowodzi tytanicznej wręcz pracy naukowca i folklorysty.

Badacze spuścizny Adama Chętnika słusznie, moim zdaniem, zwracają uwagę na jego swoistą podmiotowość naukową⁴⁷, która stanowiła wyjątek, ale też generowała określony światopogląd oraz implikowała swoistą koncepcję tożsamości lokalnej. Jako Kurp z pochodzenia lokalną ojczyznę traktował nie tylko jako obiekt badawczy, ale też jako miejsce jedyne w swoim rodzaju, wyjątkowe, warte nie tylko poznawania, lecz stanowiące powód do dumy. Takie stanowisko „od wewnątrz” sugerowało emocjonalny stosunek do podejmowanych działań, co w wypadku tegoż

⁴⁵ Tamże, s. 11.

⁴⁶ Tamże, s. 11.

⁴⁷ Zob.: M. Pokropek, *Adam Chętnik badacz Kurpiowszczyzny. Życie i twórczość publicystyczno-naukowa oraz działalność muzealna i oświatowa*, Ostrołęka 1992, s. 7. Ten badacz w innym szkicu pisze: „Żaden region w Polsce nie może poszczycić się takim bogactwem opracowań dokonanych przez jednego człowieka, jak region Zielonej Puszczy Kurpiowskiej, zwany potocznie Kurpiami, Kurpiowszczyzną”. M. Pokropek, *Adam Chętnik – życie i prace (1885–1967)*, dz. cyt., s. 109.

społecznika przełożyło się na intensyfikację prac, nie na substytucję treści merytorycznych w wartościujące. Cechowała go nadzwyczajna determinacja zwłaszcza w trudnych sytuacjach, jak po drugiej wojnie światowej, gdy w zniszczonym skansenie w Nowogrodzie prawie nic nie zostało, a on ponowił trud sukcesywnego, żmudnego odszukiwania, kupowania i kompletowania eksponatów, poświęcając na to swoje prywatne środki⁴⁸.

Chętnik w pracy „O Kurpiach” (1919) wydanej na progu niepodległości, stworzył pewien paradygmat tożsamości równocześnie lokalnej i narodowej, łącząc postawę obiektywnego badacza z subiektywnymi odczuciami mieszkańca tejże lokalności: „Jako ich rodak, radbym widzieć dawną puszcę piękną i szczęśliwą. Chciałbym widzieć Kurpiów, jako świątłych, mądrych i dzielnych obywateli puszczy i Polski, godnych spadkobierców «praw bartnych» i męstwa Stacha Konwy – dzielnego Kurpia, który jeszcze kopca pamiątkowego nie doczekał się u swych rodaków. A przede wszystkim niech każdy świątły puszczak nie wstydy się powiedzieć: Kurpiem był mój dziad i ja Kurpiem jestem!”⁴⁹. Uważał on, że mieszkańcy Kurpiowszczyzny powinni mieć świadomość odrębności tego regionu, czyli przekonanie o jego ważności oraz o konieczności pozytywnej jego waloryzacji, ponieważ tylko poznanie rodzimej, najbliższej tradycji i kultury da szansę na jej „ocalenie od zapomnienia” oraz uformowanie tożsamości kurpiowskiej. Badacz, przekonany, że „Kurpie dawni już się kończą”, ponieważ „Ślepe i kosmopolityczne naśladowanie miast kroczy tu z całą okazałością, nie znajdując mocnej tamy”⁵⁰, pragnął wzbudzić w młodych pokoleniach ducha regionalnego patriotyzmu przez zachowanie pamiątek po przemijającej kulturze materialnej i duchowej. Pozostał wierny w swoich działaniach, w pracy naukowej i etnograficznej słowem z 1918 roku z broszury „Co może zrobić młodzież na wsi”: „Znać dobrze najbliższą okolicę, poznać swój kraj i swoją ziemię jest obowiązkiem każdego Polaka. Kto ziemię swą zna dobrze, ten ją kocha i szanuje, a umieć kochać swą spuściznę dziadową, to już wiele, kochać ziemię swą i ojczyznę, to pracować dla niej i bronić jej w potrzebie”⁵¹. Taka identyfikacja regionalna stanowi dla niego podstawową i kluczową wartość patriotyczną, wpływającą nie tylko na rozwój tegoż regionu, lecz w konsekwencji determinującą tożsamość narodową (poczucie więzi z ojczyzną).

Aby obrazowo porównać koncepcje tożsamościowe obu działaczy, których zbliżają w dużej mierze podobne biografie, posłużę się nieco alegorycznym przykładem, o którym wspomina sam Adam Chętnik: „I myślę czasem, ilu ludzi życiowych i praktycznych powie kiedyś, że w Nowogrodzie żył taki sobie fantasta, może

⁴⁸ Nieco żartobliwie, ale z dużą dozą realizmu Stanisław Pajka określa go: „wybitny Kurp w pocerowanej jesionce”: S. Pajka, *Wybitny Kurp w pocerowanej jesionce*, „Kurpie” 2002, nr 3, s. 17–22.

⁴⁹ A. Chętnik, *O Kurpiach*, Warszawa 1919, s. 48.

⁵⁰ A. Chętnik, *Jak ginie Kurpiowszczyzna*, Nowogród 1935, s. 5.

⁵¹ A. Chętnik, *Co może zrobić młodzież na wsi*, Warszawa 1918, s. 7.

dziwak, który zamiast młyn parowy zbudować, sterał pół życia, by stworzyć «jakieś tam» muzeum dla swoich ziomków, który uczył ich poznawać i kochać swoją przeszłość i swoją starą słowiańską kulturę, który chciał dzieciom szkolnym Polskę pokazać i jej bogactwa – zamiast myśleć o potrzebach rodziny, by zapewnić jej i sobie byt na stare lata”⁵². Jak pisze, kontekstem sytuacyjnym była wizyta w muzeum pewnego obywatela z Ameryki, który inicjatywę Chętników skwitował następująco: „Pan Chętnik zrobiłby dużo lepszy interes, gdyby pobudował młyn parowy”⁵³. Ten przykład alegorycznie pokazuje zasadniczą różnicę w pojmowaniu przez lekarza z Ostrołęki i naukowca z Nowogrodu własnej misji kreowania tożsamości Kurpiów: pragmatyczną edukację (konkretną, zawodową, przydatną w regionie) cenioną przez Psarskiego oraz dbałość o pamięć kulturową, co czynił przez lata Chętnik.

Ten ostatni sam służył przykładem, jak być Kurpiem – Polakiem, patriotą w swojej okolicy i ojczyźnie. Zdaniem córki, Teresy Chętnik, cechowały go „patriotyzm oraz związane z nim bezinteresowność i bezkompromisowość [...] Ojciec stawiał sprawy Ojczyzny na pierwszym miejscu”⁵⁴. Był głęboko rozmiłowany w Kurpiowszczyźnie, idealizował ją, a nawet mitologizował, np. wykreował bohatera kurpiowskiego, Stacha Konwę, „pogromcę Szwedów, Sasów i Moskali”⁵⁵. Zdaniem Adama Dobrońskiego „Był Chętnik przekonany, że niejedno z miast dużych i bogatych może zazdrościć Nowogrodowi jego cudnego położenia, że właśnie Kurpie przechowali najlepiej staropolski obyczaj, patriotyzm”⁵⁶. Uważa się także, że był twórcą kurpiowskiej legendy o dzielnych Kurpiach⁵⁷, co tworzyło razem spójną aksjologicznie całość wzorcowego regionalnego patriotyzmu.

Działalność Józefa Psarskiego i Adama Chętnika, choć w konsekwencji przynosiła inne skutki, miała charakter prekursorski. Psarski w dużej mierze antycypował na progu lat 20. XX wieku kierunki rozwoju oświaty: społecznej odpowiedzialności za edukację (tu propagował właściwe kształcenie zawodowe zgodnie ze specyfiką i potrzebami regionu oraz zapewnianie młodzieży odpowiedniej opieki medycznej i socjalnej), konieczność wychowywania młodych ludzi w duchu szacunku i tolerancji, uświadamiania im ich roli społecznej w najbliższej i dużej ojczyźnie. Wyraźnie nakierowywał się w swojej działalności na przyszłość, którą widział w do-

⁵² A. Chętnik, *Muzeum w Nowogrodzie. Wspomnienia, plany, wysiłki, refleksje*, Nowogród 1935, s. 23.

⁵³ Tamże, s. 20.

⁵⁴ T. Chętnik, *Adam Chętnik we wspomnieniach córki*, [w:] *Nadanie Ostrołęckiemu Towarzystwu Naukowemu imienia Adama Chętnika*, Ostrołęka 1992, s. 18.

⁵⁵ Swoistą legendę kurpiowskiego bohatera Adam Chętnik zawarł w książce: *Stach Konwa. Bohater Kurpiów, wielki patriota ziemi łomżyńskiej, pogromca Szwedów, Sasów i Moskali z okazji odsłonięcia pomnika 25 czerwca 1922 r.*, Nowogród, Warszawa 1922. Zob. też: A. Chętnik, *Gadki kurpiowskie*, Olsztyn 1971.

⁵⁶ A. Dobroński, *Patriotyzm Adama Chętnika*, [w:] *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*, dz. cyt., s. 148.

⁵⁷ Zob. J. Czymżański, *Dorobek badawczo-pisarski Adama Chętnika związany z regionem mazowiecko-kurpiowskim*, [w:] *Adam Chętnik Kurp i Polak*, dz. cyt., s. 51–91.

brze wykształconych obywatelach, mających szerokie horyzonty (zwłaszcza w konkretnych zawodach, przydatnych regionowi). Jego wizja formowania tożsamości lokalnej i narodowej przez edukację miała sukcesywnie zmierzać do przemiany regionu. Kurpiowszczyzna była dlań miejscem wybranym, w którym sam zadomowił się na niemal całe życie (został uznany przez czytelników „Tygodnia Ostrołęckiego” ostrołęczaninem XX wieku), dlatego uświadamiał innym potrzebę więzi lokalnych, generujących postawy obywatelskie i narodowy patriotyzm. Do jego działalności formującej postawy odniosłabym pojęcie dobrze rozumianego lokalizmu.

Chętnik natomiast prekursorsko wykorzystywał regionalistyczne badania folkloru do promowania tożsamości lokalnej Kurpiów. Jego praca badawcza odnosiła się do przeszłości, by na jej bazie odkrywać relacje w teraźniejszości. Taka działalność (poza etapem wcześniej zanalizowanym) właściwie pośrednio formowała postawy tożsamościowe, choć, jak sądzę, wyprzedzała idee regionalizmu o kilkadziesiąt lat. Przez wiele lat regionalizm miał wymiar ornamentacyjny, „cepeliowski”, lecz nie ideowy, a o ten ostatni aspekt chodziło badaczowi z Nowogrodu, ponieważ tylko poznanie własnych korzeni dawało, według niego, gwarancję zdefiniowania tożsamości. Chętnik kochał Kurpie, akceptował swoją kurpiowską genealogię i takiej samej postawy wymagał od mieszkańców regionu, ponieważ dlań regionalizm oznaczał polskość, a „tutejszość” stanowiła aksjologiczne centrum. Regionalizm w ujęciu Chętnika przybierał zatem formę postawy egzystencjalnej.

Liczne analogie między tymi dwoma słynnymi mieszkańcami Kurpiowszczyzny – obywatelami Ostrołęki i Nowogrodu – pozwalają wysnuć wniosek, że mieli jeden cel, jakim było formowanie statusu oraz wizerunku obecnej i przyszłej Kurpiowszczyzny, lecz różniły ich metody realizacji. W konsekwencji różnica ta dotyczy pojmowania tożsamości w kategoriach lokalizmu (traktowanego jako miejscowa aktywność na rzecz własnej „małej ojczyzny” oraz realne przywiązanie do niej) i regionalizmu (definiowanego szeroko jako uznawanie i wywyższanie własnego regionu w kontekście innych oraz całej ojczyzny).

Literatura

- Chętnik A., *Co może zrobić młodzież na wsi*, skład w Centrum Związku Kółek Rolniczych i w księgarni E. Wende, Warszawa 1918.
- Chętnik A., *Gadki kurpiowskie*, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne „Pojezierze”, Olsztyn 1971.
- Chętnik A., *Jak ginie Kurpiowszczyzna*, wyd. autora, Nowogród 1935.
- Chętnik A., *Jak się lud budził. Przyczynek do dziejów naszej oświaty narodowej. Wspomnienia z lat 1904-1906*, Księgarnia Ludowa, Warszawa 1918.
- Chętnik A., *Mazurskim szlakiem. Opisy, obrazki, opowieści, gadki z pogranicza*, Księgarnia Polska Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej, Warszawa 1939.
- Chętnik A., *Młodzież wiejska i jej organizacja*, wyd. autora, Warszawa 1916.
- Chętnik A., *Muzeum w Nowogrodzie. Wspomnienia, plany, wysiłki, refleksje na 25-lecie zapoczątkowania zbiorów nowogrodzkich 1909-1934*, nakład autora, Nowogród nad Narwią 1935.
- Chętnik A., *O Kurpiach*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919.

- Chętnik T., *Stach Konwa. Bohater Kurpiów, wielki patriota ziemii łomżyńskiej, pogromca Szwedów, Sasów i Moskali z okazji odsłonięcia pomnika 25 czerwca 1922 r.*, redakcja „Głosu Puszczańskiego”, Warszawa 1922.
- Chętnik T., *Adam Chętnik we wspomnieniach córki*, [w:] *Nadanie Ostrołęckiemu Towarzystwu Naukowemu imienia Adama Chętnika 4 października 1992 r.*, [red.] B. Gołębiowski i in., Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Ostrołęka 1992.
- Czymżański J., *Dorobek badawczo-pisarski Adama Chętnika związany z regionem mazowiecko-kurpiowskim*, [w:] *Adam Chętnik Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Dobroński A., *Adam Chętnik - Kurp i Polak*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Dobroński A., *Patriotyzm Adama Chętnika*, [w:] *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*, [red.] M. Drozd-Piasecka, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Łomża - Marianowo - Nowogród 1984.
- Gołota J., *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe, Ostrołęka 2000.
- Gołota J., *Życie i działalność Józefa Psarskiego w okresie międzywojennym*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868-1953)*, [oprac.] J. Nowicka i in., Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Ostrołęka 2004.
- Józef Psarski. Człowiek, doktor, instruktor*, [oprac.] M. Bednarczyk, Ostrołęka 1990 (maszynopis).
- Kalinowska B., *Doktor Józef Psarski jako działacz narodowy i społeczny (do 1918 roku)*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868-1953)*, [oprac.] J. Nowicka i in., Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Ostrołęka 2004.
- Kosmowska-Ceranowicz B., *Adam Chętnik - muzealnik i badacz bursztynu*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Kozicki S., *Historia Ligi Narodowej (okres 1887-1907)*, „Myśl Polska”, Londyn 1964.
- Kulaszyńska I., *Wspomnienie o doktorze Psarskim*, [w:] *Doktor Józef Psarski 1868-1953*, [wyb., wstęp] S. Pajka, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Ostrołęka 1982.
- Laskiewicz H., *Adam Chętnik o kulturze fizycznej wsi polskiej*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Latos A.M., *Propozycje repertuarowe Adama Chętnika dla młodzieżowych teatrów amatorskich*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Maćkowiak H., *Adam Chętnik - propagator oświaty pozaszkolnej*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Mierzejewski S., *Wspomnienia*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868-1953)*, [oprac.] J. Nowicka i in., Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Ostrołęka 2004.
- Mioduchowska M., *Wkład Adama Chętnika w tworzenie i rozwój ruchu młodzieży wiejskiej w Polsce (Związek Młodzieży Wiejskiej, junactwo)*, [w:] *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*, [red.] M. Drozd-Piasecka, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Łomża - Marianowo - Nowogród 1984.

- Obojski J., *Wspomnienie o doktorze Psarskim*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868-1953* [wyb., wstęp] S. Pajka, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Ostrołęka 1982.
- Olszewski T., *Doktor Józef Psarski jako patron Zespołu Szkół Zawodowych nr 1 w Ostrołęce*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868-1953)*, [oprac.] J. Nowicka i in., Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Ostrołęka 2004.
- Ostrołęcki Judym dr Józef Psarski*, [red.] S. Malinowska, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Warszawa 2010.
- Pajka S., *Refleksje o doktorze*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868-1953*, [wyb., wstęp] S. Pajka, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Ostrołęka 1982.
- Parzych Cz., *Józef Psarski (maszynopis)*, [w:] *Cmentarz parafialny w Ostrołęce*, Ostrołęka 1997.
- Piaścik F., *Adam Chętnik - na tle współczesnego mu środowiska społecznego*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Podziękowanie Jadwigi Chętnik*, [w:] *Adam Chętnik - Kurp i Polak. Materiały z sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr. Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, [red.] Cz. Brodzicki, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej, Łomża 1987.
- Pokropek M., *Adam Chętnik badacz Kurpiowszczyzny. Życie i twórczość publicystyczno-naukowa oraz działalność muzealna i oświatowa*, Wydawnictwo Infrastruktury Społecznej Urzędu Wojewódzkiego w Ostrołęce, Ostrołęka 1992.
- Pokropek M., *Adam Chętnik - życie i prace (1885-1967)*, [w:] *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*, [red.] M. Drozd-Piasecka, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Łomża - Marianowo - Nowogród 1984.
- Popiołek W., *Wspomnienie o doktorze Psarskim*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868-1953*, [wyb., wstęp] S. Pajka, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Ostrołęka 1982.
- Psarski J., *Człowiek i alkohol*, [w:] *Doktor Józef Psarski (1868-1953)*, [oprac.] J. Nowicka i in., Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Ostrołęka 2004.
- Syska H., *Adam Chętnik. Działacz, pisarz, badacz Kurpiowszczyzny*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1969.

Artykuły w czasopismach

- Chętnik A., *Stach Konwa. Bohater Kurpiów, wielki patriota ziemi łomżyńskiej, pogromca Szwedów, Sasów i Moskali z okazji odsłonięcia pomnika 25 czerwca 1922 r.*, Nowogród, „Gość Puszczkański”, Warszawa 1922.
- Czyż L., *W 30-tą rocznicę śmierci Adama Chętnika - refleksje i wspomnienia*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1997, nr 11.
- Nowotka M., *Pogranicze kurpiowsko-mazurskie w pracach i działalności Adama Chętnika*, „Zeszyty Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1993, nr 7.
- Pajka S., *Nasz doktor*, „Tygodnik Ostrołęcki” 1984, nr 32.
- Pajka S., *Ostrołęcki Judym*, „Zielony Sztandar” 1982, nr 26.
- Pajka S., *Wybitny Kurp w pocerowanej jesionce*, „Kurpie” 2002, nr 3.
- Parzych Cz., *Ostrołęcki Judym*, „Kurpie 2003”, nr 5.
- Plucińska D., *Społeczna potrzeba autorytetu w edukacji. O Józefie Psarskim - lekarzu, założycielu szkół, nauczycielu, harcerzu*, „Artes Liberales” 2011, nr 1-2 (11-12).
- Psarski J., *Przemówienie na kongresie kupiectwa i rzemiosła w Ostrołęce w dniu 21 czerwca 1936 r.*, „Jednodniówka” sierpień 1936 r.

Materiały internetowe

- Pajka S., *Adam Chętnik*, <http://www.zwiazekkurpiow.pl/portrety.php>.
- Rudnicka H., *Wspomnienie*, [w:] *Dr Józef Psarski 1868-1953*, wyboru dokonał S. Pajka, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Ostrołęka 1982.

ADAM CHĘTNIK - JÓZEF PSARSKI
TWO MEN - TWO VISIONS
ESTABLISHING NATIONAL AND LOCAL
CONSCIOUSNESS IN KURPIE

Summary: Adam Chętnik - regionalist and ethnographer, and Józef Psarski - physician and social worker - are two outstanding personalities of post-war Kurpie. Both men dedicated a considerable part of their time, energy and personal funds to the study of the cultural heritage and future development of this particular region which they considered their home, leaving behind them a wide range of accomplishments as a legacy for generations to come. Psarski was a non-native to Kurpie where he arrived after WW II. It was a region entirely foreign to him, but he adapted admirably well and struck roots before long. Chętnik however was a native to this region, a born Kurp, intimately wedded within the regional community, familiar with its people, local habits and history, which all he desired to see appropriately appreciated and valued. Both men's accomplishments were of groundbreaking character. Psarski seemed to anticipate the future course of education: he was aware of the local community's responsibility for the education of the next generations (he initiated among others vocational training oriented towards the local requirements and furthered compulsory social and medical care). He understood the imperative of bringing up young persons in the spirit of mutual respect and the acceptance of your fellow-man and make them conscious of their individual role within the community of their local environment and the society of their home country. Chętnik put his research on regional folklore into service to promote a Kurpian ethnic identity, an approach unprecedented by then. He endeavored to build a bridge between the understanding of processes in the past and the explanation of current conditions. His approach anticipated the idea of regionalism by decades. The achievements of Chętnik and Psarski and their lifetime's outstanding work demonstrate the quandary many representatives of XXth Century intelligentsia had to face. They were conscious humanists in the fullest sense of the word and found themselves put in a place where partially contradictory cultures met and overlapped. They strived for self-realization within their community, marooned in a remote cultural hinterland (far from the cultural centre of Warsaw) in the borderland of Mazuria.

Key words: Adam Chętnik, Józef Psarski, Kurpie, regionalism, localism, ethnic/national identity, local identity.